

Bogdan Radica i teorijski koncept međunarodne kulture

Petar Popović

Na valu opće postpozitivističke kritike neorealizma kasnih 1980-ih godina, u teoriji međunarodnih odnosa aktualizira se koncept kulture kao ponovno otkriveno polje proučavanja i tumačenja međunarodnih političkih odnosa

U posljednja dva desetljeća koncept kulture sve više budi interes i zaokuplja pažnju teoretičara međunarodnih odnosa (v. Lebow, 2008). Riječ je o konceptu koji se izdiže iznad konvencionalne znanstveno-realističke (ili neorealističke) metodologije proučavanja međunarodne politike, usredotočene na državu kao jedinog relevantnog aktera, te međunarodne strukture kao sustava raspodjele moći. Na valu opće postpozitivističke kritike neorealizma kasnih 1980-ih godina, u teoriji međunarodnih odnosa aktualizira se koncept kulture kao ponovno otkriveno polje proučavanja i tumačenja međunarodnih političkih odnosa. Kultura u međunarodnim odnosima pojam je koji načelno označava sveukupnost običajnih odnosa i radnji među državama. Time se upozorava na postojanje stanovitih civilizacijskih pravila, normi i vrijednosti, koji su u odnosima među narodima *a priori* ukorijenjeni, a u modernome dobu proizlaze iz europske kršćanske tradicije prirodnoga prava 17. stoljeća. Običajni odnosi ujedno predstavljaju i institucionalne obrasce ponašanja među državama. Dakle, kada govorimo o institucijama, podrazumijevamo postojanje stanovite kulture ponašanja i ophođenja država, koja uključuje: rat (kako se započinje, vodi i okončava), ravnotežu snaga (prirodna zakonitost održavanja stabilnosti društva država), međunarodno pravo (skup kodificiranih pravila na temelju konsenzusa interesa među državama), diplomaciju (pravno uređeni oblik komunikacije među državama), međunarodnu trgovinu itd.¹

Budući da je nakon kraja hladnoga rata disciplina međunarodnih odnosa nadišla svoju anglosaksonsku akademsku jezgru, koncept kulture postaje predmetom raznih teorijskih

interpretacija te tumačenja iz različitih civilizacijskih i kulturoloških perspektiva. Stoga se od suvremene hrvatske političke misli očekuje da doprinese daljnjem teorijskom razvoju ovoga koncepta u kontekstu teorije međunarodnih odnosa. Bogdan Radica (1904. – 1993.), diplomat, povjesničar, književnik i publicist, u svojim je djelima ostavio bogatu misaonu riznicu mogućeg teorijskog razmatranja kulture međunarodnih odnosa. Možemo reći da je Radica bio mnogo toga u svom plodonosnom životnom vijeku, međutim na tri aspekta njegova lika i djela treba staviti poseban naglasak: kao intelektualca, kao pisca (u smislu njegova literarnog stila i izražaja) te kao svjedoka vremena (ne u smislu pasivnog, već aktivnog svjedočenja drami 20. stoljeća).

Sve tri perspektive na stanoviti način predstavljaju uzajamnost Radičine *vita activa* i *vita contemplativa* te mogu poslužiti za analize, interpretacije ili rekonstrukcije određenih područja interesa, od književnosti pa sve do povijesti. Cilj je ovoga osvrt, analizom Radičinih pogleda na Europu i svijet, izvesti ideju koncepta kulture međunarodnih odnosa iz jedne specifično hrvatske, odnosno mediteranske perspektive. To je ujedno i svojevrsni izazov s obzirom na to da se Radica u biti nije bavio međunarodnim političkim odnosima, nego duhovnim stanjem krize zapadne civilizacije. Dodatni je izazov to što u njegovom literarnom izražaju ne postoji sustavno izložena koncepcija njegove misli, već više opažanja i dijaloga.

Humanizam kao temeljno načelo međunarodne kulture

Kada govorimo o elementima kulture međunarodne politike u Radičinih djelima, potrebno je osvrnuti se na ono bitno načelo koje povezuje njegove misli u jednu cjelinu: humanizam. Upravo se iz njegova humanističkog svjetonazora iščitava spoznaja o univerzalnim načelima i kozmopolitizmu (koji se ovdje ne smije shvatiti u političkom, već, kao i kod Kanta, u antropološkom smislu). Radičin univerzalizam počiva na njegovoj potrazi za čovjekom kao bićem duha, a ne pojedincem podređenog društveno-političkom poretku. Kako je Radica "tražio" čovjeka, vidi se u opisu lika i djela njegova tasta, čuvenog talijanskog povjesničara Guglielma Ferrera. Radica gotovo da oslikava srednjovjekovni, augustinski portret univerzalnoga čovjeka, pokazujući pokušaj Ferrerova osobnog prevladavanja neravnoteže između svoje misli i djela (v. Radica, 2006: 31). Razmišljanje o Ferreru kao čovjeku koji ima svoje mjesto u povijesti te kroz kojega sama povijest progovara, pokazuje Radičino shvaćanje univerzalizma kao duhovne cjeline koja nadilazi danu društvenu zbilju.

Kako je Radica istaknuo u svojim memoarima *Živjeti i nedoživjeti*, njegova mladenačka sklonost prema danas poraženoj i uglavnom odbačenoj ideji komunizma tijekom 1920-ih godina (v. Radica, 1982: 92-93) posljedica je upravo varljive privlačnosti univerzalističkih i mesijanskih elemenata političko-utopističkih pokreta. Velika obmana komunizma i svih drugih ideoloških koncepata koji su se pozivali na univerzalne vrijednosti posljednja dva stoljeća proizlazi iz proračunatog miješanja – s jedne strane duhovnog univerzalizma, koji nalazimo u antičkom stoičkom i kasnijem kršćanskom shvaćanju

tada poznatoga svijeta (Rimskoga Carstva, odnosno srednjovjekovne Europe), a s druge strane modernog materijalističkog, odnosno ideološkog univerzalizma, prikrivenoga u doktrini internacionalizma (koji je, primjerice, zastupao britanski utilitarizam u 19. ili Kominterna u 20. stoljeću). Naime, univerzalizam, kako ga je Radica sasvim ispravno shvaćao, nije i ne može biti politički, nego isključivo duhovni koncept.

Od pojave ruskoga komunizma i njemačkoga nacizma do američkoga neoliberalizma posljednjih desetljeća, pojedini su narodi predvođeni milenarističkim ideologijama pokušali zloračiti univerzalna načela kako bi silom nametnuli svoje viđenje "dobrog života" drugim narodima i svijetu. Radičino viđenje političkog mesijanstva kao glavne opasnosti za poredak slobodnih država u skladu je s promišljanjem Hansa J. Morgenthaua, odnosno njegovim petim načelom političkog realizma koje glasi: "Politički realizam odbija poistovjetiti moralne aspiracije pojedinačne nacije s moralnim zakonima koji vladaju univerzumom" (Morgenthau, 2005: 12). Lažno mesijanstvo komunizma, nacizma i liberalizma upravo je ugrozilo ne samo moderni međunarodni poredak nego i čovjeka kao takvoga. Radica usporedbom srednjovjekovnog i komunističkog univerzalizma upozorava na nedostatke i opasnosti modernoga političkog mesijanstva:

"Dok je (...) srednjovjekovni feudalizam imao veličanstvenih primjera shvaćanja života, izražavanja i oblikovanja i slobode pojedinca kao i cjeline, te dao izvanrednih primjera humanističkog univerzalizma, i, konačno, utjecajem kršćanstva, umekšao čovjeka, probudio u njemu smisao za vječnost, i zbližavao ga Bogu; dotle je komunistički feudalizam osnovan na golom materijalizmu, svevši čovjeka na ulogu biljke ili životinje, od feudalizma učinio ono, što taj nije bio ni u godinama svojeg raspadanja (...) komunistički je feudalizam, zarobivši tehnološka iznašuća i podvrgavši ih prevlasti komunističke države, tog apsolutnog gospodara svakog čovjekovog osjećaja, zarobio čovjeka ne samo fizički nego ga je i okovao u njegovoj misli, volji i osjećanju" (1974: 115-116).

Budući da je nakon kraja hladnoga rata disciplina međunarodnih odnosa nadišla svoju anglosaksonsku akademsku jezgru, koncept kulture postaje predmetom raznih teorijskih interpretacija te tumačenja iz različitih civilizacijskih i kulturoloških perspektiva

Ova bilješka napisana prije pola stoljeća u potpunosti je sukladna suvremenoj kritici neoliberalnog poretka. Univerzalizam ne samo da nije i ne smije biti politički ili ideološki nego čak i u civilizacijskom smislu ne posjeduje ništa specifično "orijentalno" ili "okcidentalno". Riječ je isključivo o sustavu prirodnog

odnosa čovjeka i njegove okoline, društva i svijeta, temeljena na duhovnoj hijerarhiji vrijednosti. On je svojstven svim narodima, o čemu je naučavala i kršćanska tradicija, odnosno sv. Pavao, koji u *Poslanicama Rimljanima* kaže da je osjećaj za prirodno pravo – smješten u ljudskom srcu – svojstven i onim narodima koji nisu obraćeni na kršćanstvo.

Stvaranjem suverenih država nakon Vestfalskog mira 1648. godine duhovna hijerarhija srednjega vijeka definitivno je nestala, ali je ostala kršćanska kultura u običajnim odnosima država

Odras jednoga univerzalnog vrijednosnog sustava narodi prilagođavaju svojem životnom podneblju, među ostalim i u skladu s klimom i geografijom. Zbog toga Radičin pogled na Dalmaciju i Mediteran općenito predstavlja originalno tumačenje univerzalnih načela s pozicije određene kulture. Posebnost hrvatskoga, odnosno dalmatinskoga kulturnog podneblja Radica aktualizira specifičnošću zemljopisne pozicije – Hrvatska kao predziđe kršćanstva – što pokazuje sintezu istoka i zapada, reda i pravde. Za sebe Radica kaže: "Ja potičem i biološki i duhovno iz onog dijela Dalmacije, koja je kroz čitave generacije nosila u sebi ožiljak velike naše socijalne i narodne tragedije, koja se nije upuštala u avanture, već je neprestano i strpljivo vjerovala u otpornu moć sivog kamena" (1971: 70). Kamen kao simbol individualizma društva te Mediteran kao osjećaj za univerzalni sustav moralnoga poretka naroda temelji su Radičine slobodarske vizije međunarodnoga društva i žaljenja za nestalim univerzalnim i kršćanskim načelima srednjovjekovlja, koje je međunarodna kultura vestfalske Europe (17. – 20. stoljeće) čuvala i na kojima je počivala. Riječ je o sustavu slobodnih država s jakim etičkim osjećajem za samoograničavanje, čiji je izraz bila politika ravnoteže snaga.

Radica specifično govori o vidu univerzalizma kroz uvjetovanost kulturom mediteranskog i katoličkog podneblja u *Sredozemnom povratku*. U svim svojim oprečnostima, suprotstavljenostima i tenzijama Mediteran je kao kolijevka civilizacije predstavljao izvor inspiracije za sve buduće velike društvene sustave, kao i sustave međunarodnog poretka, političkih pokreta i ideja, a čitava povijest zapada samo je blijeda kopija ponavljanja istoga obrasca. Po tome pitanju Radica kaže: "Nema religija, ne postoje duhovni oblici, niti arhitektonske zamisli, umjetnička rješenja, koja ne bi pod utjecajem mora, obzorja, neba i nekog uravnoteženog odnosa između ljudi i prirode, tvorca i objekta, bila dosegla uzvišenu cjelinu u sklopu Mediterana" (1971: 68). Na dijalektici iz koje se razvila kultura današnje zapadne civilizacije Radica suprotstavlja dvije oprečne ideje poretka – Kartagu i Rim. Na tragu djela Gabrijela Audisija Radica pokazuje da Kartaga predstavlja dio sredozemne kvalitativne civilizacije: kvalitativne u smislu da se njezina kultura temelji na

njegovanju duha običajnih odnosa, čiji se razvoj odražava kroz umjetnost i filozofiju. Kartazani, kao i Atenjani ili Feničani, žive slobodni u jednoj uzajamnosti i koegzistenciji (bilo trgovačkoj bilo političkoj), koja se temelji na stanovitim kulturnim obrascima odnosa. Element koji je sve partikularne političke poretke i narode povezivao u jednu (mediteransku) cjelinu jest onaj koji je u svojoj biti nepromjenjiv i neizmjenjiv, a samim time i uvijek vječno vraćanje Sredozemlju – to je more. O tome Radica kaže: "Mediteran treba ostati ono što je on uvijek bio, a to je domovina mnogih naroda i jedno prostrano široko more, na kome će cvjetati slobodarski gradovi i samostalne civilizacije (...) izvor suglasnosti u ovoj mnogovrsnosti i raznolikosti leži u funkciji vječnosti mora" (1971: 37).

Rim je bitno suprotstavljen Kartagi. Ne samo da se oslanja na nasilje kako bi održavao svoj imperijalni život nego je po svom kolektivnom mentalitetu čista kvantitativna civilizacija. Radičin razgovor s Ferrerom u *Agoniji Europe* pokazuje da je Rim u svojoj bezglavoj ekspanziji i rastućem bogatstvu zapao u dekadenciju koja ga je u konačnici uništila. To je problem svih kvantitativnih civilizacija, uključujući i suvremenu neoliberalnu, čiji materijalizam ne posjeduje kulturu njegovanja duha, već ga podčinjava neoimperijalnoj akumulaciji bogatstva, te stoga predstavlja stanovitu antikulturu, osuđenu na propast. Iako je u nasljeđe Europi ostavio bogatu pravnu i umjetničku tradiciju, rimski se duh u svojoj biti svodio na jednu jednostavnu krilaticu – "kruha i igara". Kult zabave i društva spektakla glavna je karakterna crta suvremenoga liberalnog poretka zapada, koji u svojoj dekadenciji sve više podsjeća na Rim. Vrijeme kojemu Radica svjedoči, u kojemu su takmaci liberalizmu za svjetsku prevlast još uvijek komunizam i nacizam, kod njega rađa određenu nostalgiju za izgubljenom političkom kulturom vestfalske Europe, koja odražava upravo mediteransku civilizaciju u doba Kartage. Ta je politička kultura danas, u kontekstu posrnuća zapada, sve aktualnija u teorijskom smislu.

Međunarodna kultura nakon Vestfalskog mira

Stvaranjem suverenih država nakon Vestfalskog mira 1648. godine duhovna hijerarhija srednjega vijeka definitivno je nestala, ali je ostala kršćanska kultura u običajnim odnosima država. Upravo su na toj kršćanskoj tradiciji Europe 17. stoljeća prirodno-pravni juristi (Grotius, Vattel, Pufendorf itd.) oblikovali moderni oblik kulture međunarodnih odnosa. Od suvremenih racionalista koji su se pozivali na prirodno-pravne juriste 17. stoljeća Radicu bitno razlikuje to što je on međunarodnoj kulturi europskog društva kršćanskih država pridodao značaj metafizike kršćanstva, kulture katoličanstva i duh Mediterana. U tom je smislu on originalniji od Bulla, Wighta, Watsona i drugih racionalističkih predstavnika "Engleske škole", koji su zagovarali postojanje međunarodne kulture, ali su se isključivo pozivali na lockeovski i humeovski zdravi razum, tipičan za empirijsku tradiciju anglosaksonskog intelektualnog podneblja. Radica je, naime, europsku civilizaciju vidio kao kompleksnu sintezu Atene (demokracija), Rima (imperijalizam) i kršćanstva (univerzalnih vrijednosti i univerzalnog poslanja) (2006: 23-24). U kontekstu krize modernog zapada Radičina *Agonija Europe* od iznimnog

je značaja jer upravo analizom sutona jedne civilizacije, zahvaćene svjetskim ratovima prve polovice 20. stoljeća, upozorava na ključne elemente kulture u međunarodnim odnosima. U prvome redu treba sagledati kako Radica razumije bitne institucije međunarodnog društva kao što su rat, ravnoteža snaga i *droit de gens* (pravo naroda, a ne međunarodno pravo).

Ravnoteža snaga isprepletena je nizom elemenata od kojih je moral, u smislu postojanja moralne ravnoteže, od prvobitnog značaja. Etika ravnoteže jest samoograničavanje

Kriza zapada u 20. stoljeću odražavala je propast kulture ograničenog rata, kao isključivo političko-državnog, a ne ideološkog ili bilo čijeg drugog (npr. crkvenog ili korporacijskog) sredstva za održavanje poretka. Suvremenu međunarodnu kulturu zamjenjuju ideološki interesi suverenih nacionalnih država. Bit nove kulture zapada 20. stoljeća karakterizira politika moći (*Machtpolitik*), temeljena na neprijateljstvu, etici o pravu jačega te fanatičnoj uvjerenosti velikih sila (bilo Rusije, Sjedinjenih Država ili Njemačke) o univerzalnoj ispravnosti svojega poslanja u svijetu.² Rat postaje neograničen, pa samim time i nasilje poprima zastrašujuće razmjere. U Radičinom razgovoru s Ferrerom navodi se: "Rat koji je započeo 1914. prvi je u povijesti i vremenski i po sredstvima neograničen rat (...) za razliku od prijašnjih ratova, koji su se vodili u smjeru ograničenih i jasno utvrđenih ciljeva postupno se šireći i produžujući, postavljajući sebi sve šire i sve neodređenije ciljeve" (2006: 53). Tehnološki napredak odigrao je presudnu ulogu u razvoju naoružanja kao sredstva kojim se rat mogao voditi neograničeno. Međutim, kvantitativni karakter europskog društva država u 20. stoljeću nije nužno posljedica razvoja u naoružanju, koliko ideja u čijim su se rukama našla ta najmodernija sredstva uništenja.

Po Radici, riječ je upravo o ideologijama totalitarizma koje predstavljaju kraj kulture međunarodnog društva država, po čemu se Radica svrstava uz bok Hansa J. Morgenthaua. U svom malo poznatom članku *The Twilight of International Morality* (1948) Morgenthau ne samo da napada totalitarizme nego i upozorava na opasnu sklonost liberalnog fanatizma koji prijeti da politički rat pretvori u pravedni (vjerski) rat (kao što je, primjerice, današnji rat protiv terorizma). Time će se izgubiti kultura jednog "humaniziranog rata", čija je ograničenost počivala na etičkom shvaćanju i povjerenju državnika u međudržavne ugovore (1948: 84). Budući da ne postoji središnja svjetska vlast, nego niz država u stanju nereda, strahopoštovanje i osjećaj za pravednost su ključni. Kod Morgenthaua vrhovni autoritet koji jamči ograničenost rata su kršćanska etička načela; kod Radice su to pravila koja proizlaze iz poštovanja ljudskog bića kao takvog, kojemu je najveća prijetnja ideologizacija društva. Poznavanje pravde temelj je za pravo naroda i ravnotežu snaga. Tek tada ratovi postaju ograničeni i u svrhu održavanja "organiziranog nereda" slobodnih država u društvu naroda. Naime,

rat je ovdje shvaćen instrumentalno. Samim time to podrazumijeva da postoji određena kultura među državama, u ovome slučaju kršćanska tradicija Europe: države znaju što je rat, kako se vodi i kako se završava, a kada stanovita odmetnuta država želi narušiti ravnotežu, služi da društvo država intervenira kako bi održalo slobodarski ustrojeni međunarodni poredak.

Pitanje ravnoteže nije ni matematičke ni gospodarske naravi, pa čak ni isključivo zdravorazumske, kako su smatrali David Hume i njegovi sljedbenici. Naprotiv, ravnoteža snaga isprepletena je nizom elemenata od kojih je moral, u smislu postojanja moralne ravnoteže, od prvobitnog značaja. Etika ravnoteže jest samoograničavanje. Shvaćena moralno, ravnoteža snaga može biti temeljno načelo prava naroda: "Male i velike države u Europi uživaju određenu sigurnost, određenu stabilnost zato što su prihvatile stanovit moral, a taj moral stvara od mira normalno stanje, a od rata prolazno zlo" (Radica, 2006: 67). Neograničeni ratovi 20. stoljeća negacija su ravnoteže snaga, stoga Radica i Ferrero gotovo nostalgично gledaju na staru Europu uređenu na pravu naroda u ravnoteži, koja počinje nestajati već s pojavom Napoleona, a definitivni kraj doživljava u drugoj polovici 19. stoljeća: "Rat protiv Njemačke (1870-1918) trebao je biti rat do istrebljenja, ali takav rat ne uspostavlja mir. Premda Europa toga nije svjesna, ona je iz vanjskog rušilačkog rata pala u unutarnje ratove jer je rat koji je ona povelala protiv Njemačke bio negacija dvostoljetne europske povijesti, koja se sastojala od traganja za *moralnom ravnotežom*" (2006: 71).

U kontekstu međunarodnoga prava Radica u *Sredozemnom povratku* nije pretjerano optimistično gledao na modernu koncepciju međunarodne organizacije, s obzirom na to da je u njoj vidio institucionalizaciju života država kao čistu negaciju njihove slobode. Stoga je pozivao društvo naroda (Liga naroda) da bude utemeljeno na načelima antičke Helade, kao volontarističke konfederacije država (gotovo isti koncept na koji se Kant pozivao u *Vječnom miru*), jer jedino u takvom slobodnom životu društva država načela prava naroda – rat, ravnoteža snaga i diplomacija (a ne regule nametnutog međunarodnog prava), mogu udahnuti novi život kulturi međudržavnih odnosa. Tomu nasuprot, svaka ideološka institucionalizacija života vodi k nepodnošljivoj mehanizaciji ljudske volje, koja se ogleda u jednoj hijerarhijskoj dehumanizaciji od međunarodne razine prema nacionalnoj. U razgovoru s Nikolajem Berdjajevom u

Borba za slobodni svijet jest borba za kulturu, čiji se teorijski koncept, usprkos današnjoj dominaciji scijentizma, nužno mora razvijati u duhu humanističkih studija

Agoniji Europe Radica upozorava na to da totalitarizam čovjeka depersonalizira (ubijanje duha) i deindividualizira (fizička eliminacija). Posljedica je to jednoga sustavnog duhovnog propadanja europskog društva koje, svedeno do najgrubljih i najradikalnijih oblika političkog razumijevanja "dobrog života", pojedinca

utapa u "društveni ugovor" Levijatana, kao jedinog legitimnog i pravog tumača moralnog, materijalnog, duhovnog i svakog drugog oblika života. Totalitarizam je nova vrsta reda, čiji zakoni samovolje postaju pravdom, a Radica, na tragu Hannah Arendt, uočava da se u njemu taj Levijatan ustvari pretvara u Behemota. U razgovoru s Miguelom de Unamunom Radica tako otvara najvažnije pitanje – pitanje koje je obilježilo cijelo 18. stoljeće, kao nerazrješivu dilemu republikanizma – odnos pravde i reda. Poredak je u biti hijerarhija svojstvena više istoku nego zapadu, stoga povijesne azijske despocije imaju ukorijenjenu tendenciju da podređuju pravdu redu, što u najekstremnijim slučajevima vodi do staljinističkih oblika poredaka. Stoga Radica u duhu Mediterana i već spomenute Kartage kategorički govori u prilog pravde, jer "bolja je i pravda bez reda", nego "red bez pravde" (2006: 345).

Zaključak

Od Kartage do vestfalske Europe, Radičin humanizam baca novo svjetlo na razumijevanje ideje kulture u međunarodnom poretku. Riječ je kvalitativnoj kulturi slobodnih država uvjetovanih etičkim ograničenjima univerzalno-duhovnog shvaćanja pravde. Samo u takvom poimanju pravde moguć je pravedni red – kao poredak utemeljen na autonomnoj volji slobodnih država, čiju slobodu održava načelo ravnoteže snaga i ograničeni rat kao instrumentalno sredstvo otklanjanja bilo kakvog totalitarizirajućeg poretka. Prijetnja Rima kao svjetskog imperija zamijenjena je danas deterritorijaliziranim ideološkim doktrinama koje uništavaju slobodu država, ali i duh čovjeka. Borba za slobodni svijet jest borba za kulturu, čiji se teorijski koncept, usprkos današnjoj dominaciji scijentizma, nužno mora razvijati u duhu humanističkih studija. U kontekstu specifično hrvatsko-mediteranskog podneblja Radičina misao može dati važan doprinos daljnjem izučavanju kulture međunarodnoga

poretka, utemeljenoga na humanističkim, a ne ideologiziranim načelima.

Bilješke

- 1 O glavnim institucijama u kulturi međunarodnog društva država v. Bull, 2002; Buzan, 2004.
- 2 O konceptu kulture neprijateljstva u međunarodnim odnosima v. Wendt, 2009.

Literatura

- Bull, Hedley (2002) *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. London: Palgrave.
- Buzan, Barry (2004) *From International to World Society? English School Theory and the Social Structure of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lebow, Richard N. (2008) *A Cultural Theory of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morgenthau, Hans J. (1948) The Twilight of International Morality. *Ethics* 58(2): 79-99.
- Morgenthau, Hans J. (2005) *Politics Among Nations*. New York: McGraw-Hill.
- Radica, Bogdan (1971) *Sredozemni povratak*. Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Radica, Bogdan (1974) *Hrvatska 1945*. Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Radica, Bogdan (1982) *Živjeti i nedoživjeti*. Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Radica, Bogdan (2006) *Agonija Europe: razgovori i susreti*. Zagreb: Disput.
- Wendt, Alexander (2009) *Social Theory of International Relations*. Cambridge: University Press. ■